

Serafim Seppälä

Jumala kyberavaruudessa?

Professorin virkaanastujaisesitelmä 14.5.2014

Systemaattisen teologian ja sen tutkimien maailmankuvien keskiössä on Jumala. Monoteististen uskontojen periaatteiden mukaan Jumala on jotain transsendenttia, toisenlaista, toispuoleista. Jumala määritelmällisesti ei voi näkyä mikroskoopissa sen enempää kuin avaruusluotaimissakaan. Jumala ei ilmene edes psykologian mikroskoopissa: siinä voi parhaassa tapauksessa ilmetä ihmisen psyykinen reaktio transsendenttiin luomattomaan todellisuuteen.

Systemaattisen teologian keskeinen tutkimuskohde jää lopullisessa mielessä ikuisesti saavuttamatta. Jäljelle jää vain ihmisten tuntemuksia, näkemyksiä ja ajatuksia, näiden kollektiivisia kiteytymiä ja näistä kaikista johdettuja uskonnollisia aatteellisia malleja, jotka rakentuvat Jumalan varaan ja Jumalan ympärille mutta jotka itsessään edustavat inhimillistä kulttuuria – ja sikäli avautuvat tieteelle.

Idän kirkon teologinen perusasennoituminen on apofaattinen: lähtökohtaisesti korostetaan Jumalan ei-tiedettävyyttä. Tämä on sikäli mielenkiintoista, että monen mystikon lähtökohtainen perusintentiona on sama kuin ateismin: oivallus siitä, että mikään inhimillinen havainto, määrittely tai tiedon käsitteellinen sisältö ei vielä kerro Jumalasta itsestään mitään. Mystisen teologian perusintentiona onkin purkaa inhimillisiä harhaanjohtavia ja vajavaisia näkemyksiä Jumalasta ja tätä kautta lähestyä sisäisesti intuitiota siitä, millainen hän todella voisi olla.

Miten Jumalaa sitten voi lähestyä? Basileios Suuri ja muut 300-luvun ortodoksiset kirkkoisät esittivät asian usein siten, että Jumalaa voi lähestyä kahdella vastakkaisella tavalla. Ihminen voi kääntyä ulospäin luomakunnan tarkasteluun ja sen kauneuden kautta kohottautua tuntemaan kaiken olevaisen taustalla olevaa yliolevaista. Tai ihminen voi kääntyä sisäänpäin ja mietiskelyn avulla tarkastella sitä, miten yliolevainen Jumala heijastuu ihmisisimmässä ja sen moniulotteisessa rakenteessa. Näiden kahden lisäksi

pyhät tekstit erotetaan usein omaksi kentäkseen, jolla on erityisasema Jumalan ymmärtämisessä ja tuntemisessa. Nekin kuitenkin ovat sanoja Jumalasta, eivät Jumalaa itseään – eräänlaisia Jumaluuden edessä olevia huntuja, jotka himmentävät hänet ihmisymmärrykselle sopivaksi, kuten Pseudo-Dionysios asian ilmaisee.

Kyberavaruus: virtuaalinen tila

Meidän aikanamme ihmiseksistenssille on hämmästyttävästi avautunut luonnon ja ihmissisimmän lisäksi kokonaan uusi sektori, jonka olemusta mitkään klassiset mallit eivät täysin tavoita. Viimeisen kymmenen vuoden aikana inhimillinen tieto, kommunikaatio, ajattelu ja sen myötä koko kulttuuri on alkanut siirtyä operoimaan uudenlaisessa tilassa, ”kyberavaruudessa” eli virtuaalisessa tilassa. Tämä koskee pitkälti myös hengellisiä ajatuksia. Aikamme ihminen merkityksiä etsiessään siirtyy yhä useammin tilaan, joka ei ole luontoa eikä myöskään omaa sisintä – kyberavaruuteen.

Kun internet tuli, aluksi ajattelimme sen avaaman tilan olevan vain entistä tehokkaampi tapa tiedon varastointiin, järjestelyyn ja käsittelemiseen. Sitten totesimme sen olevan myös vuorovaikutuksen tila – ”sosiaalinen media”.

Nyt on käynyt selväksi, että ihmiskunnan henkinen elämä asettuu kyberavaruuteen sellaisella painokkuudella ja intensiteetillä, että se ei ainoastaan palvele meitä mekaanisena välineenä vaan myös muuttaa meitä. Kyberavaruus uudelleenjäsentää tapaamme olla olemassa ja uudelleenhahmottaa paikkaamme maailmassa. Se muuttaa jopa aivojemme fysiologista rakennetta, kuten luonnontiede on osoittanut. Kyberavaruus on maailma, joka stimuloi mielen tiettyjä toimintakerroksia, kuten tiedon lajittelukykyä – mutta ei pitkäjännitteisyyttä tai luovuutta. Meistä on tulossa kyber-ihmisiä.

Mitä *tämä* sitten merkitsee systemaattisen teologian näkökulmasta? Mikä on paikattoman Jumalan paikka kyberavaruuden tilattomassa tilassa? Voiko virtuaalisessa tilassa tuntea Jumalaa jossain uudessa mielessä, joka olisi jotain muuta kuin vain inspiroitumista häntä koskevien ajatusten lukemisesta niin kuin paperin ja papyruksen äärellä on tapahtunut läpi historian?

Tutkimus ei toistaiseksi ole pahemmin yrittänyt tarttua tähän ydinkysymykseen – ei edes kyberavaruutta ja uskontoa käsittelevä tutkimus. Ehkä tämä on realismia. Kuten kaikkina aikoina ja kaikissa tiloissa, Jumala itse jää

koskemattomaksi ja tuonpuoleiseksi myös virtuaalisessa tilassa. Mutta mitä Jumalan ympärillä tapahtuu? Millaisen tilan Jumalan lähestymiselle virtuaalinen tila tarjoaa, jos asiaa yritetään hahmottaa yleisellä tasolla?

Kysymystä voidaan lähestyä monesta näkökulmasta ja monessa tasossa. Ensiksi voidaan todeta se itsestäänselvyys, että kyberavaruus on tuonut kaikkien saataville valtavan määrän systemaattisen teologian käsittelemää uskonnollista datamassaa kaikilta aikakausilta. Akateemiselle teologialle tästä seuraa tutkimuksen tason potentiaalinen kohentuminen, mutta myös kipeä vaatimus kyetä hahmottamaan ja ymmärtämään suuria kokonaisuuksia ja kehityskulkuja yksityiskohtiin uppoutumisen ja uppoamisen vastapainoksi. Tämä taas käy vaikeammaksi kirjojen lukutaidon hiipumisen myötä.

Toiseksi kyberavaruus kommunikaatiotilana muokkaa ihmisten uskonnollisia tarpeita ja niiden aatteellisia ulottuvuuksia. Virtuaalisessa tilassa tapahtuva uskonnollinen aktiviteetti käsitteellistää ja jäsentää uudelleen sitä, mitä uskonnollisuus yksilön määreenä tarkoittaa. Niinpä voisi olettaa, että kaikki tämä pikku hiljaa ja huomaamatta uudelleenmäärittää sitä, mitä Jumalan odotetaan olevan – ja mitä Jumalalta odotetaan. Kyberavaruus kommunikaatiotilana uudelleenjäsentää niitä parametrejä, joiden puitteissa Jumalan ideaa lähestytään.

Kyberavaruudessa vallitseva toimintakulttuuri kommunikaatiokonventioineen avaa uusia tapoja ilmentää uskonnollisuutta. Suuntana on sirpaloituminen ja yksilöllistyminen. Enää ei ole pakko istua kuuntelemassa kokonaispakettia, jonka piispa, saarnaaja tai guru tarjoaa, vaan jokainen voi täsmäetsiä juuri sellaisen sanoman tai sanoman osan, jonka itse haluaa kuulla.

Stephen O’Learyn määritelmän mukaan postmodernissa kulttuurissa uskonnosta ei päästä eroon, eikä sille myöskään kyetä omistautumaan kokosydämisesti.¹ Kyberavaruuden silmäilykulttuuri on omiaan ilmentämään ja voimistamaan juuri tätä kehitystä.

Eri traditioissa Jumalaa lähestytään kuitenkin erityyppisillä oletusarvoilla, ja niinpä problematiikka näyttäytyy erilaisten liikkeiden piirissä erimuotoisena. Virtuaalinen kommunikaatio on pääsääntöisesti *sanallista*. Niinpä varsinaista hengellistä toimintaansa ovat internetiin siirtäneet tehokkaimmin ne suuntaukset, joissa sana on keskeinen – tai jopa ainoa – hengellisyyden välittymisen muoto. Erityisesti amerikkalaistyylisen raamattufundamentalismin muodot elävät ja voivat hyvin verkossa.

¹ O’Leary 1996, 803.

Kenties jopa liian hyvin? Englanninkielisessä virtuaalimaailmassa tehdyssä tutkimuksessa kysyttiin, kuinka moni etsi kyberavaruudesta vaihtoehtoa tavanomaiselle kirkossakäynnille. Myöntävän vastauksen antoi jopa 49 % vastaajista,² jotka ilmeisesti olivat lähinnä evankelisia protestantteja, joskin virtuaalisen tilan tutkimus on täynnä vääristäviä epävarmuustekijöitä. Tämä voi hyvinkin olla monien protestantismien muotojen pahin uhka ja suurin mahdollisuus lähivuosikymmeninä.

Tilanne on hieman toisentyypinen sellaisilla uskontokunnilla, joissa hengellisyyteen ei niinkään pyritä yksinomaan verbaalisessa ulottuvuudessa vaan enemmänkin pyhitetyn tilan tai aineen puitteissa. Aineelliset sakramentit ja pyhiinvaellus eivät ainakaan nykytekniikalla edes periaatteessa voi välittyä virtuaalisesti.

Kyberikoneita?

Ortodoksia sakraalikuvia on kyberavaruudessa loputtomasti, mutta olisi jokseenkin kornia rukoilla tai sytyttää tuohuksia virtuaalisen kuvan edessä, näytön suutelemisesta puhumattakaan. Ehkä kornia, mutta ei mahdotonta.

Virtuaalisella kuvalla on sama ongelma kuin Platonin mukaan koko aineellisella todellisuudella: se ilmaantuu ja katoaa ja sikäli se ei ole todella olemassa. Tai vähintäänkin sitä vaivaa jonkinlainen olemassaolovaje. Kuvaa, jolta puuttuu konkreettinen olemassaolo, ei voi pyhittää ja siksi se ei voi olla pyhä kuva, vaikka se sisällöllis-funktionaalisessa mielessä kantaa itsessään pyhän kuvan kaltaisuutta ja merkitysrakennetta jopa sataprosenttisesti.

Virtuaalinen kuva muodostaakin ikoniteologialle merkillisen haasteen. Kyseessä on pyhän kuvan representaatio, jonka sisältö on pyhää ja aitoa mutta jonka sisältöä kantava aineellinen rakenne puuttuu kokonaan.

Ehkä yllättäen klassinen patristinen teologia antaa tähän ongelmaan selkeän vastauksen. Ortodoksisen ikoniteologian dogmaattinen perusta on inkarnaatio, joka taas on korostetun aineellinen ilmiö. 700-luvulta alkaen on korostettu pyhän kuvan aineellisuutta pyhyiden kantajana ja pyhyyttä aineellisuuden funktiona, mikä tavallaan ratkaisee virtuaalisen ikonin kysymyksen: ortodoksinen pyhä kuva tarvitsee aineellisen ulottuvuuden, pelkkä sisällöllinen synkroninen rakenne ei riitä. Toisaalta voidaan kuitenkin huo-

² Laney 2005, 177.

mauttaa, että onhan puukin katoavaista, joten sikäli ero perinteisen ja virtuaalisen ikonin välillä ei ole luonteeltaan absoluuttinen.

Sakraalimusiikin tapauksessa aineellisen laulajan – tai vinyylin – puuttuminen ei ole täysin samanlainen ongelma, sillä ääni tuntuu välittävän pyhyttä astetta ongelmattomammin formaatista riippumatta – kaiketi siksi, että ääni suurena vaikuttaa vähemmän aineelliselta. Mutta edes äänen tapauksessa levytetty ääni ei voi korvata jumalanpalveluksessa elävää laulua, minkä eräs levysoittimen kanssa liturgian toimittanut venäläinen pappi sai piispoiltaan tuimasti oppia.

Kyberuskontoja

Kun pyhyttä ja autenttista uskonnollista kokemusta etsitään kyberavaruudesta, erityisen mielenkiintoisen tapauksen muodostavat uudet kyberuskonnot. 1990-luvulla virtuaaliseen tilaan ilmaantui nopeasti useita kyberuskontoja, jotka loivat virtuaalisen toimintakulttuurin. Niissä korostuvat aikamme trendit: yksilöllisyys, uskonnollinen ja aatteellinen valikoivuus, pikakulttuuri. Yllättäen näyttää kuitenkin siltä, että viimeisen 15 vuoden aikana kehitystä ei ole juuri tapahtunut.

Moni kyberuskonto on itse asiassa pelkkä temppelein kuva, jossa voi suorittaa ”uhraamisen” omalla hiirellään tai muuta vastaavaa. Lopputulos voi olla tahatonta komiikkaa. Parhaimmillaankin pyhitetyn kybertilan luominen on sukua lähinnä tietokonepelien maailmalle ja niiden estetiikalle.³ On vaikea sanoa, missä määrin kyseessä on todellinen uususkonto vai sellaisen parodia.

Tämä kysymys on samalla esimerkki probleemista, jollaista uskontojen kentässä ei aiemmin ole juuri ollut. Vanhojen jännitteiden tilalle tai rinnalle tulee uusia: uskon ja järjen dikotomian sijaan joudutaankin miettimään toden ja parodian välistä asteikkoa. Tämä taas on yksi seuraus siitä perusasetelmasta, että uskonnoille perinteisesti oleellinen Toisen kokeminen, mysteeri ja pyhyys jäävät taka-alalle, ja sisällöksi muodostuu ruudun havainnoinnin refleksiivisyys itsessään.

Mutta vaikka uskonto olisi luonteeltaan parodinen, se voi aidosti toimia klassisen uskonnon korvikkeena – onhan Jope Ruonansuukin parhaimmil-

³ Ks. Dawson 2005, 20–22.

laan myynyt Suomessa enemmän levyjä kuin Sibelius. Esimerkiksi 2,4 miljoonaa jäsentä (oman väitteensä mukaan) kerännyt ”digitalismi” pyytää seuraajiaan ottamaan lungisti ja olemaan oma itsensä. ”Ei tarvitse rukoilla tai tehdä mitään erityistä joka päivä. Sinun olemassaolosi ja totuuden etsimisesi riittää meille.” On kuvaavaa, että liikkeen totuusmääritelmä on synteesi kyberavaruuden atomismista ja modernista yksilökeskeisyydestä: ”Mitä enemmän yksityiskohtia saat selville elämässäsi, sitä lähempänä totuutta olet.”⁴

Tiedonhallinnan demokratisoituminen

Uskonnolle ja samalla myös Jumala-puheelle kyberavaruus ja sen kommunikatiiviset mahdollisuudet merkitsevät voimakasta institutionalismin ja hierarkkisuuden haastamista. Positiivisemmin ilmaisten kyseessä on tiedonhallinnan demokratisoituminen. Tämä muuttaa vähitellen kaikkea uskonnollista kommunikaatiota. Yksisuuntaisen sanelun aika on jäämässä taakse. Yritykset kieltää kommunikointia sosiaalisessa mediassa ovat koomisia ja joutuvat historian tuomittaviksi, olipa asialla Turkin pääministeri tai ortodoksisen kirkon piispa.

Voisiko suurten uskonnollisten mielipidejohtajien aika jopa olla päätymässä? Aiempien vuosisatojen uskonnolliset aatehistoriat voi kirjoittaa muutaman huippunimen varaan, mutta miten tulevaisuudessa kirjoitetaan aatehistoria ajasta, jolloin aatteellinen vetovastuu siirtyi ja levisi tuhansille bloggareille?

Kyberavaruuden auktoriteettia hajauttava voima johtaa hämmentäviin vaikeuksiin varsinkin uusien uskonnollisten suuntausten relevanssin arvioinnissa. Perinteisesti uskonnon kvalitatiivista olemusta on arvostettu pitkälti kvantitatiivisin perustein: islamin jumalakuvaa pidetään teologisesti varteenotettavana, koska sillä on yli miljardi seuraajaa; manikealainen tai zarathustralainen teologia tuntuu vähemmän relevantilta, koska seuraajia on vain kourallinen. Hämmentävää sinänsä, sisällölliset kriteerit ovat siis de facto toissijaisia, mutta tässä on tietysti myös oma logiikkansa: olisi hullunkurista, jos korkeinta totuutta voisi edustaa liike, joka ei kykene edes olemaan olemassa.

⁴ www.digitalism.8m.com. Sivu on sittemmin kadonnut (yritetty lukea 28.2.2022), joten liikkeen ja sen jäsenistön ontologinen status on tätä nykyä parhaimmillaankin epäselvä. Keskustelua: Hojsgaard 2005, 59.

Vastaava problematiikka koskee kuitenkin kyberajan uskonnollista pu-
hetta hyvin laajalti. Kyberavaruus pitää sisällään koko ajan kasvavan mää-
rän kaiken tasoisia uskonnollisia ajattelijoita, joilla on seuraajia suhteellisen
paljon tai suhteellisen vähän, vertailukohdasta riippuen. Kenet heistä pitäisi
siis ottaa vakavasti? Kenet pitäisi ottaa tutkittavaksi? Miksi me ylipäättään tut-
kimme vain kirjoja, jos ihmiset lukevat enemmän blogeja? Jos aikakauden us-
konnollisesti relevanteimmat ajatukset ovat blogeissa, julkisesti tapahtuvana
yksityisajatteluna, niin mitä kaikkea tästä seuraa?

Jumalasta puhujille ja uskontojen opettajille kyseessä on valtava haaste
– käynnissä on huikaiseva aatteellinen globalisaatio ja tiedonhallinnan tasa-
arvoistuminen. Lahkolaisten saarekkeiden ja aatteellisten ghettojen muurit
laskevat koko ajan alemmaksi ja alemmaksi: jokaisen uskonnollisen liikkeen
ja sen ajatusten koko laajuus sekä niiden kritiikki on jokaisen jäsenen samoin
kuin ulkopuolisten saavutettavissa missä vain.

Tämä on ongelma erityisesti *uusille* uskonnollisille liikkeille, sillä uusi
liike monine avoimine kysymyksineen on aina altis nopealle muutokselle ja
sikäli myös jäsenten ”suojelemistarpeelle”. Mutta myös vanhat uskontokun-
nat joutuvat koko ajan kärjekkäämmin vastakkain sen tosiasian kanssa, että
uskonnolliset väitteet eivät enää uppoa sanojan aseman painoarvon nojalla:
tarvitaan persoonallisuutta, karismaa, tyylin jalostamista, perusteluiden uu-
delleenarviointia. Tällä hetkellä ollaan jonkinlaisessa välitilassa, jossa kunkin
kirkkokunnan sisälle on muodostunut pieni aktiivinen sisäpiiri, jolle kirkon
hierarkian puhujat suuntaavat sanomansa perinteiseen tapaan toivoen hiljaa,
että myös ne ”99 kadonnutta lammasta”⁵ olisivat yhtä vastaanottavia.

Kybertilan globaali eetos

Ilmiökentällä on kiistatta huikeita positiivisia puolia. Kyberavaruuden mah-
dollistama globaalin tietoisuuden kasvu – kaikessa epämääräisyydessään –
on valtava asia, jonka merkitystä ei ole vielä edes kovin laajalti ymmärretty.

Ortodoksisena teologina näen siinä tiettyä mystistä potentiaalia. Ihmi-
nen voi omalla ruudullaan kokea missä vain nopeasti joukon iloja ja suruja,
syvällisiä ja pinnallisia ajatuksia sekä muuta vastaavaa eri puolilta maailmaa
ja eri aikakausilta. Kun sellaisen vaikutelmavyöryn jälkeen nostaa katseensa

5 Luuk. 15: 1–7.

luonnolliseen maailmaan ja antaa tietoisuutensa mietiskellä hetkisen sulauttaen kaikkea näkemäänsä, ollaan jossain suhteessa lähestymässä samantapaista valaistuneisuuden tilaa, jota mystikot ovat kuvanneet.

Kääntämäni ja tutkimani 600-luvun pohjoisirakilainen mystikko Iisak Niniveläinen kuvailee hiukan samantapaisten ylyksilöllisen tietoisuudentilan saavuttamista yksinäisyydessä, ilman teknisiä laitteita:

Kun ihminen mietiskelee ja ihmettelee sydämessään näitä ja muita näiden kaltaisia ajatuksia, hän ohjaa henkensä Hengen vaunuihin ja nousee lentoon. Hän kiertele jokaisen sukupolven kaikkien pyhien isien kanssa, joiden kilvoitusten perintö hänellä on hallussaan. Hän katselee, kuinka kukin heistä on erilaisin tavoin päättänyt tämän hengellisen työskentelyn, kuinka he ovat jättäneet asutut alueet ja ihmiskunnan sekä temmanneet itsensä pois maailman houkutuksista ja vellovasta elämästä. He lähtivät pois ja kätkeytyivät vuorille, luoliin ja kaukaisiin yksinäisiin paikkoihin nähtyään, ettei tätä kilvoitusta saa vietyä täydellisyyteen ihmisten keskuudessa liian moninaisten esteiden takia. Niin heistä tuli kuolleita jo eläessään, Jumalassa olevan elämän tähden.⁶

Kyberavaruutta eli virtuaalisia tiloja voidaan miettiä myös uskonnollisen etiikan kysymyksenä. Tällöin häkellyttävää on se persoonattoman olemassa olemisen muoto, jonka kyberavaruus mahdollistaa ja jopa suosii. Kyberavaruus on tila, jossa ”liha tulee sanaksi”. Verkossa voimme tehdä asioita nimettöminä, ikään kuin itsestämme irrallaan: voimme pilkata ja loukata ketä tahansa ikään kuin asialla en olisi minä persoonana vaan pelkkä tyhjä nimimerkki. Tätä paheksutaan kaikkialla, mutta toisaalta tällaisessa virtuaali-identiteettikonstruktioiden prosessissa voi nähdä myös jotain eettisesti arvokasta: ihminen ikään kuin ulkoistaa oman pahuutensa virtuaalisille nimimerkeilleen ja identiteettirakennelmilleen. Kolikon pimeä puoli on tietysti se, että nämä samat virtuaaliset heitot satuttavat oikeasti oikeita ihmisiä, kokonaisia persoonia. Tällainen roolileikkietiikka on haaste ihmiskuvalle, ja roolileikki-ihmiskuva on haaste etiikalle.

⁶ Iisak Niniveläinen 2005, luku 80.

Onko virtuaalisessa tilassa Jumalaa?

Entä ydinkysymys? Onko autenttinen pyhyiden kokemus mahdollista virtuaalisesti? Jos ei, miksi ei? Jumalanhan pitäisi olla kaikkialla oleva? ”Autenttinen pyhyiden kokemus” itsessään on avoin monille määritelmille, koska se pitää sisällään viittauksen siihen mikä on määrittelemätöntä. Autenttisuus ylipäättään ei kuitenkaan näytä kuuluvan kybermaailman kategorioihin. Kyberavaruudessa voi olla tarjolla *voimakkaita* kokemuksia, mutta autenttisuus ja sen kriteerit edustavat toisen tason kysymyksenasettelua.

Vastauksia ei ole. Kaiken kaikkiaan kyberavaruuden ja sen vaikutusten teologinen analyysi on vasta alkutekijöissään. Kaikkia relevantteja kysymyksiä ei ole vielä edes esitetty. Tutkijat ovat vasta tasolla, jossa mietitään miten ”metateoreettiset epäilykset” saadaan fokusoitua tutkimuskysymyksiksi.

Kyberavaruuden teologinen tutkimus on fragmentaarista, eikä perimmäisiä kysymyksiä ole juuri tarkasteltu. Nähtäväksi jää, miten, missä määrin ja milloin ortodoksiset teologit ja eri uskontojen edustajat vastaavat näihin haasteisiin.

Lähteet ja kirjallisuus

Dawson, Lorne L.

2005 The Mediation of Religious Experience in Cyberspace. – Religion and Cyberspace. Ed. Morten Hojsgaard & Margit Warburg. London & New York: Routledge. 15–37.

Hojsgaard, Morten

2005 Cyber-religion. – Religion and Cyberspace. Ed. Morten Hojsgaard & Margit Warburg. London & New York: Routledge. 50–63.

Hojsgaard, Morten & Margit Warburg (ed.)

2005 Religion and Cyberspace. London & New York: Routledge.

Iisak Niniveläinen

2005 Kootut teokset. Heinävesi: Valamon luostari.

Laney, Michael J.

2005 Christian Web Usage: Motives and Desires. – Religion and Cyberspace. Ed. Morten Hojsgaard & Margit Warburg. London & New York: Routledge. 166–179.

O’Leary, Stephen

1996 Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. – Journal of the American Academy of Religion LXIV (4). 781–808.